

Українське релігійне письменство XVII ст. як посередник у засвоєнні біблійзмів

Мікротексти Святого Письма по-різному проникали в українську літературну мову, стаючи рівноправними елементами її лексико-фразеологічної системи. Адаптаційні процеси позначилися як на вихідній формі, так і на семантичній структурі стійких сполучень слів, закріплюючи за ними печат високого стилю чи повністю нейтралізуючи значення аж до зміни сфери функціонування.

За радянської доби релігійна лексика була табуованою в лексикологічному й лексикографічному опрацюванні. У цьому аспекті, однак, дещо вирізнялися дослідження фразеологічного складу української мови, де значний пласт стійких одиниць визначався як біблійні, євангельські (див. праці Ф. Медведєва, Л. Скрипник та ін.). Тлумачили їх і як крилаті вислови біблійного походження (А. Коваль, В. Коптілов). Зрозуміло, що при генетичній класифікації фразеологізмів не можна було їх оминати, та й підручники з української мови для вищої школи в розділі «Фразеологія» також одним із джерел формування фразеологічної системи визначають Біблію. Ці мінімальні вкраплення в дослідженні біблійної фразеології яскраво характеризують радянську епоху, про яку, зокрема про лінгвістичні напрацювання у студіюванні мови релігійних текстів, Л. Полюга написав: «Українська мовознавча наука має велику заборгованість перед богослов'ям, бо через об'єктивні причини в Україні були заборонені мовознавчі дослідження, пов'язані з релігійною тематикою» [6, 243]. Прикро, але й нині констатуємо малий відсоток включення фразеологізмів біблійного походження в українські лексичні та фразеологічні словники. Докладно ж їх розглянули А. Коваль та В. Коптілов у книзі «Крилаті вислови в українській літературній мові» (1975) [2] (однак тут ще помітно вплив радянської ідеології), А. Коваль у праці «Спочатку було Слово: крилаті вислови біблійного походження в українській мові» (2001) [3]. Відомості про 250 біблійних фразеологізмів подано в короткому словнику-довіднику «Фразеологізми біблійного походження» (2007) [9]. Функціонування окремих фразеологізмів біблійного походження на діяхронному зрізі проаналізувала Л. І. Коломієць [4, 516–519]. Багато висловів із Біблії (*удержати руку, прах(ъ) земны(й) о(т) ног(ъ) о(т)расати, не преткнеши о камен(ъ) ноги* та ін.) О. Суховій засвідчила в ораторсько-проповідницькій прозі Варлаама Ясинського [8].

Біблія, як витвір книжності, мала великий вплив на формування лексико-фразеологічної системи багатьох мов, зокрема й української. Про появу біблійних фразеологізмів в українській мові А. Коваль писала: «Протягом століть, починаючи з часів хрещення Київської Русі, окремі слова, словосполучення і речення переходили з Біблії у розмовну мову народу. Спочатку це були, мабуть, більш або менш точні цитати, якими мовці підтверджували слушність своїх думок або заперечували чийсь – у разі потреби. Поступово такі цитати все далі відходили від того тексту, з якого були взяті, набували розширеного, переносного, образного значення» [3, 9].

У нашій розвідці з'ясуємо роль сакральних текстів, зокрема проповіді, яка здавна була потужною зброєю в поширенні віри, у засвоєнні українською мовою біблійної фразеології. Джерельною базою дослідження стала збірка казань Іоанікія Галятівського «Ключ розуміння». Адже шлях, яким біблійні фразеологізми потрапляли в українську літературну і народнорозмовну мову, не завжди був безпосереднім із Біблії. До таких джерел, без сумніву, зараховуємо Євангелія, апостольські послання, а також проповіді, читані під час церковної служби. Згадаймо також і те, що Псалтир – одна з релігійних книг – був відомий мало не кожному українцеві, який вивчав за ним грамоту і знав, очевидно, не один фрагмент із нього напам'ять.

В арсеналі сучасної української літературної мови нараховується близько двохсот стійких лексичних одиниць, які своїм джерелом мають Святе Письмо – зібрання сакральних текстів, у яких для всього християнського світу виписано Боже одкровення. Атрибутив *сакральний* (від лат. *sacrum* – священна річ, дія) – який стосується релігійного культу й ритуалу (СІС, 510) – в цьому значенні для релігійної сфери розширює свою семантичну структуру, оскільки слугує не тільки для номінації власне Біблії, а об'єднує всі ті тексти, які є базовими у віровизнанні і віровизначенні, а також входять до церковного богослужіння. Сакральні тексти, якщо йдеться про християнство, потрапили до нас із Візантії у другій половині Х ст., тобто відправною точкою вважаємо 988 р. Переклади Святого Письма, євангелій у списках набули значного поширення (не торкаємося питань насадження християнської віри), чому сприяла, очевидно, поборжність ще українців-язичників, чий сакральні писемні тексти, напевне, загинули під час початкового етапу християнізації. Саме тому можемо стверджувати, що ядром киеворуської писемності були сакральні тексти християнської тематики, які продовжили займати найвагоміше місце в ієрархії літературних текстів й у добу українського Середньовіччя, коли поширений церквою канон стабільності, що запобігала його змінам та редагуванню, почав руйнуватися під впливом європейського реформаторського руху, який у XVI ст. через Польщу дійшов до України (першим перекладом сакрального тексту тогочасною українською літературно-писемною мовою стало Пересопницьке євангеліє (1556–1561)). Відповідно, похитнувся і канон священнослужителя, місія якого тепер полягала не лише у традиційному веденні служби, тобто максимально точному роз'ясненні Слова Божого без додавання власних ідей, а збереженні віри у прихожан, насадженні через тлумачення релігійних текстів християнських чеснот. Тому однією з важливих вимог, які ставилися перед проповіддю, була її доступність, дохідливість для слухачів, з одного боку, та інформативність, насиченість знаннями з різних галузей знань – з іншого. Це вимагало від проповідника неабиякої ерудиції та творчості у складанні проповіді, яка зі стандартизованого канонічного тексту поступово перетворювалася на компілятивну працю, насичену прикладами з історії, байками, уривками з інших художніх творів, дійові особи чи автори яких були відомими на той час. Тож українська барокова проповідь XVII ст. визначальними своїми рисами мала компілятивність та інтелектуалізацію.

Такі проповіді складав і Іоанній Галатовський – автор збірки казань «Ключ розуміння», який у додатку до неї помістив перший підручник з гомілетики «Наука короткая албо способ зложення казанья», де обґрунтував основні закони, яким повинна відповідати українська проповідь нового типу. І. Галатовський був твердо переконаний, що вагоме, якщо не головне, місце при складанні казання має посісти Святе Письмо. І. Чепіга – дослідниця творчості проповідника – писала: «І. Галатовський наголошує на тому, що слово проповідника повинно не розходитися зі словом божим, а тому радить вибирати тему проповіді з текстів святого письма, свої думки підкріплювати цитатами з цього ж джерела. Крім біблії рекомендується використовувати матеріал житій святих, церковних учителів – Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Афанасія Феодорита, Іоанна Дамаскина, Єфрема тощо. Особлива ж увага звертається на моральне виховання слухачів. І. Галатовський перелічує добродетельності, які повинен виховувати проповідник у прихожан. Крім звичних християнських «цнот» – виконання релігійних обрядів, молитов, говіння й т. ін. – всілякого наслідування й вихвалання, на думку письменника, гідна людина, яка твердо дотримується православної віри, готова до кінця життя боронити рідну вітчизну і православну віру, жертвувати на церкву і шпиталі, викупляти полонених з неволі тощо. Це те, що диктувалося вимогами часу. Так пристосовувалися засади християнської моралі до потреб живої дійсності» [10, 13].

Святописемні ремінісценції у творах І. Галятовського були об'єктом дослідження В. Сімовича. Мовознавець про специфіку лінгвістичної роботи проповідника так відгукнувся: «Цей письменник порозсипував у своїх творах то довші, чи коротші вривки то поодинокі речення з перекладених ним таки місць із святого письма, Старого та Нового завіту; його проповіді містять у собі силу цитат із біблії, що він їх частенько зараз таки й передає мовою інтелігентних українських шарів XVII ст. [7, 51].

Відомий російський дослідник Д. Лихачов про специфіку цитування давніми книжниками так відгукнувся: «Чим авторитетніше коло творів, з яких складаються письменником «квіти» його стилю, тим сильніше вони налаштовують читача на благочестивий лад своєю звичною піднесеністю, тим легше викликають вони благоговіння і свідомість висоти описуваного» [5, 106]. Безсумнівно, Біблія була і буде найавторитетнішим джерелом ще довгі роки. Це яскраво ілюструють і досліджувані гоміліїні твори.

Уміле вплітання в канву проповіді біблійних ремінісценцій дозволяло І. Галятовському не відходити від церковних канонів насаджувати християнське віровчення, водночас за допомогою ефекту отримання нової інформації, нових знань використовувати її просвітницький потенціал. Зазвичай проповідник у використанні фрагментів-цитат зі Святого Письма послуговувався церковнослов'янською мовою, проте досить часто оформлення слів і конструкцій наближалось до української народнорозмовної мови XVII ст.

У цьому аспекті можемо говорити, що тогочасна українська мова засвоювала з Біблії вислови незалежно від того, з прямим чи переносним значенням їх було вжито. Натомість свідомість українця приймала їх у готовому вигляді чи переосмислювала, надаючи нових конотацій і значень. Причина цьому проста: активне функціонування народних відповідників, конкуренції яким поки не могли скласти біблійні фразеологізми через строкатість форми. Ця конкуренція – порівняння спричинилася до перебудови книжної форми, яка з часом набувала лаконічності, в багатьох випадках – ритмічності.

Не останню роль тут відігравала і постать проповідника – людини, яка відшуковувала потрібні форми та шляхи подачі біблійного тексту. Врахуємо й те, що казnodія – представник мінімум двох мовних кодів, а це вже змінювало ставлення до нього з боку прихожан. Переключення з одного коду на інший допомагало не просто перекласти уривок зі Святого Письма, а виконати складну лінгвістичну роботу – правильно розтлумачити уривок, дібрати саме той приклад, який найкраще ілюструватиме суть описаного. Як зазначила Л. Коломієць, «лексичний склад запозичених фразеологічних одиниць багатоманітно варіювався, бо доводилось підшукувати, осмислювати і пристосовувати слова і фразеологізми рідної мови для передачі нових, часом зовсім чужих понять» [4, 516].

З одного боку, великим позитивом уже є те, що проповіді насичені цитатами з Біблії, саме тими, які містили тоді ще нефразеологізовані чи частково фразеологізовані словосполучення, хоч і часто повторювані майже без зміни вихідної форми. Проте таке словосполучення І. Галятовський робив домінантою цитати, розгортаючи навколо неї широкий коментар, насичений прикладами. Коментування дозволяло Іоанікію Галятовському вести проповідь з урахуванням бінарних опозицій «тут» : «там», «зараз» : «колись», коли звичайним людям, присутнім на службі, наводився випадок із життя відомих історичних осіб, які займали високі щаблі влади у своїх країнах, але через негідні вчинки не змогли потрапити до Царства Небесного. Так проповідник вирівнював ситуацію: створена людьми ієрархія в суспільстві нівелювалася рівністю перед Богом. Коментар ставав знаком наведеної у прикладі ситуації, дозволяв вивести словосполучення за межі цитати, таким чином закріплюючи за ним конкретний зміст. Життєва практика українців використовувала отримане від коментування стійке словосполучення для номінації подібних ситуа-

цій, поступово продовжуючи віддаляти фразеологізовану одиницю від біблійно-релігійного значення її етимона.

Зокрема, Іоанікій Галятівський, розмірковуючи про мінливість світу, життя людей у ньому та наслідки їх діяльності, для підкріплення своїх думок використовує взятє зі Святого Письма словосполучення *тма кромѣшина*, напр.: *Моремъ называетъ(ь)са свѣтъ, в(ь) которомъ неводомъ ал(ь)бо сѣт(ь)ю, словомъ бж҃имъ, многихъ людей ап(с)т҃олове уловили, наверх(ь)нувши до вѣры хр(с)тіанскои, а гдѣ прійдетъ край моря, конецъ свѣта, на той часъ добрыи хр(с)тіане приняты будутъ в(ь) сосуды, то естъ в(ь) обители нб(с)ныи, а злыи извергутъ(ь)са вонъ, въ тму кромѣшнюю* (68; тут і далі подаємо номер сторінки за виданням: Галятівський І. Ключ розуміння / І. Галятівський / підг. до вид. І. П. Чепіги. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 53–211). У наведеному фрагменті автор ужив словосполучення *тма кромѣшина* автономно, без цитатії з Біблії. Тут воно вступає в антонімічні відношення зі словосполученням *обители нб(с)ныи*, таким чином номінуючи пекло й реалізуючи відповідну семантику. Цієї стійкої одиниці українські фразеографічні праці не кодифікують. Про її біблійне походження знаходимо відомості в книгах А. Коваль та В. Коптілова «Крилаті вислови в українській літературній мові» [2, 280], А. Коваль «Спочатку було слово» [3, 203], словнику-довіднику «Фразеологізми біблійного походження» [9, 29]. Автори історико-етимологічного «Словника російської фразеології» кодифікують фразеологізм *тъма кромешная* з ремаркою *книжн.*: „1. Повна, безпросвітна, густа темрява. 2. Невігластво, неосвіченість” та наводять три гіпотези його появи в російській мові, зокрема й через церковнослов’янський переклад тексту Євангелія від Матвія (22, 13), де *кромішньою тьмою* названо пекло (СРФ, 578).

Глибоко розуміючи станову нерівність суспільства, візуальним виразником якої насамперед виступає наявність багатства (гроші, пишні будинки та ін.), І. Галятівський пробує вирішити цю світську проблему шляхом протиставлення: життю багача протиставляється життя звичайної людини з притаманними їй християнськими чеснотами. Проте в Іоанікія Галятівського вона отримує й інше вираження – крізь призму багатства: багатим бути добре, погано невміло використовувати багатство та жити тільки задля нього. Про це свідчать приклади з проповідей, де заможні люди потрапляли до Царства Небесного за добродійності, власне – за вміле користування своїми грішми: вони засновували школи, будували лікарні, церкви, давали милостиню та ін. І. Галятівський завершує кожен текстовий мікроблок цитатою, яка окреслює – підсумовує – символізує негативну роль багатства в житті людини: *я – вивищуюся над іншими, багатство – мій бог, усе – для власного багатства*. Таким чином проповідник показує, що джерелом зла людини є не саме багатство, а те, що вона може зробити його головною метою свого життя, марно, в сенсі духовності, проживаючи роки. Казнодія для цього використовує біблійні інтенції, які й нині вживаються з таким же значенням, причому часто – з негативною конотацією: *Єще и дла того не могутъ богатыи долго на свѣтѣ жити, бо они фрасуютъ(ь)са, же не мають гдѣ богацтва своего ховати. Такій былъ оный богачъ, которому зродила нива, теды онъ фрасовальсѣ, же не мѣлъ гдѣ збожѣ зобрати и ховати, и мовилъ(ь): «Что сотворю яко не имамъ гдѣ собрати плодовѣ моихъ». На ѡстатокъ и дла того не могутъ богатыи долго на свѣтѣ жити, бо они ѡ(т) бѣа ѡ(т)далаютъ(ь)са, а служатъ маммонѣ, то естъ богацъ(ь)твамъ своимъ. Южъ богатыи люде маммону, богацтва свои, за бѣа мають(ь), которымъ служатъ, а бѣа, створителя своего, покидаютъ. Такъ мовилъ Хс̃: «Не можете бѣу работати и маммонѣ»* (88). Звертає на себе увагу те, що І. Галятівський, використовуючи синонімічний потенціал дієслів *служити* і *работати*, в мікротексті вживає церковнослов’янський варіант біблійного вислову та

його народнорозмовний відповідник, який у такій формі відомий і сучасній українській мові [2, 157; 3, 184; 9, 38]. Проте «Фразеологічним словником української мови» кодифіковано, зважаючи на поданий ілюстративний матеріал, новий, індивідуально-авторський, варіант цієї стійкої мовної одиниці – *бог Мамона обплутав (поплутав) „Хто-небудь захопився справами власної вигоди, наживи”* (ФСУМ, 38). Російські дослідники фіксують фразеологізм із ремарками *книжн. та несхвально „турбуватися про багатство, віддаватися грубим, плотським насолодам”*, також джерелом його вважаючи вислів з Євангелія від Матвія (6, 24) (СРФ, 366).

Тему багатства і правильного його використання проповіднику допомагають розкрити й інші вислови, зокрема *легше верблюда крізь голчане вушко пройти, аніж багатому в Царство Небесне ввійти*, напр.: *Нерозумне поступилесь и ты, богачу, которому Хс мовиль: „Иди продай имѣніа своа и роздай нищымъ”. Ты, почувши тыѣ слова, прискорбень былъ еси, же мѣлєшь стажаніа многа, бо и тобѣ ѡ(т)казаль Хс: „Удобіє вел(ь) буду и сквозѣ иглини уха пройти, нежели богату в(ь) цр(с)твіє бжїє в(ь)нїйти”* (92); *Такъ мовить Хс: „Удобіє велбѹду сквозѣ иглинѣ уши пройти, нежели богатому вѣ цр(с)твіє бжїє в(ь)нїйти”* (145). Може скластися враження, що І. Галятовський словами Ісуса Христа закликає багатих вирівняти ситуацію матеріальної нерівності шляхом перерозподілу своїх багатств із бідними. Однак це не так. За цитованими словами криється інший підтекст: проповідник закликає заможних правильно розпорядитися нажитим багатством, щоб мати змогу ввійти до Царства Небесного. У цих словах простежуємо і своєрідний поділ на багатих і жажерливих, ненаситних. Очевидно, саме останнім Іоаникій Галятовський адресував євангельські слова.

Вислів здавна відомий українській мові. А. Коваль, аналізуючи крилаті вислови біблійного походження в українській мові, відзначає, що цю синтаксичну одиницю почерпнуто з Євангелія від Матвія. Дослідниця пояснює суть перенесення: *вухо голки* – ворота в стіні Єрусалима, *верблюд* – корабельний канат. На думку мовознавця, вислів указує на неможливість досягнення чогось [3, 202]. Такої ж думки дотримуються й укладачі словника-довідника «Фразеологізми біблійного походження» [9, 36]. У сучасній українській мові ця конструкція збереглася, однак частіше вживаним є сконденсований, лаконічний варіант, який і кодифікують лексико- і фразеографічні праці: *пролізти (пройти) крізь вушко голки*: „зробити, вчинити щось неймовірне, дуже складне для здійснення” (СУМ, I, 791); „зробити щось неймовірне, винятково складне” (ФСУМ, 708). Укладачі «Словника російської фразеології» реєструють вислів з ремарками *книжн., інколи жарт.* та значенням „про повну неможливість досягнення чи здійснення чого-небудь”, указуючи на старослов'янське джерело, куди він потрапив з Біблії (Матвій, 19, 24; Лука, 18, 25) (СРФ, 74).

Засвоєнню біблійної фразеології, як зазначено раніше, сприяла копітка лінгвістична робота проповідника. Цей аспект діяльності Іоаникія Галятовського яскраво ілюструє використання ним «найвідомішого» (А. Коваль) вислову з Книги Еклезіяста *суєта суєт*, напр.: *Для того мовить еклезіастєсь, же по(д) слнцемъ на свѣтъ „суєта суєтєствъ и всаческаа суєта», прожностъ прожности и все прожностъ* (124). Автор ужив вислів для змалювання марності витраченого часу для матеріального збагачення. До того ж глоса відображає мовну ситуацію в тогочасній Україні – проповідник використав польськомовний варіант *прожностъ прожности и все прожностъ*. Вислів набув значного поширення, ввійшов до фразеологічного складу нової української мови, нині є активно вживаним. Він – один з небагатьох фразеологізмів біблійного походження, кодифікованих загальномовним (СУМ, IX, 829) та фразеологічними словниками (ФСУМ, 870;

ФСУМ Ужченко, 200). Однак тільки у словнику В. Д. і Д. В. Ужченків указано, що вислів походить із Біблії. Відомості про нього знаходимо й у довідкових працях [2, 268; 3, 119; 9, 41]. Автори «Словника російської фразеології» подають його з ремаркою *книжн.* та значенням „про дріб’язкові турботи, про щось нікчемне, непотрібне, що не має цінності”, вказавши і джерело – Книгу Еклезіяста (1, 2) (СРФ, 558).

Реалізації задуму Іоанікія Галятовського слугують і інші контексти, в яких коментарі й цитати допомагають виробити в пересічного українця уявлення про праведне життя, напр.: *Хлѣбомъ естъ слово бжїе. Такъ мовилъ(ъ) Хс: «Не ѿ хлѣбѣ единомъ живѣть будетъ члѣвъ, но ѿ всакомъ глѣ, исходящемъ изъ(ъ) устъ бжїихъ»* (74); *Євномїй мовилъ, же єдна вѣра бе(з) учинковъ можетъ збавити. Мы зась вѣримо, же бе(з) учинковъ(ъ) єдною вѣрою не можетъ(ъ) члѣвъ збавена доступити, бо мовитъ(ъ) ап(с)лѣ Іаковъ: «Яко же тѣло бе(з) духа мертво естъ, тако и вѣра бе(з) дѣлъ мертва естъ»* (80); *Болвановъ(ъ) не казалъ бгѣ чинити: «Не сотвориши себѣ кумира»* (81); *Тылко еще при вѣрѣ мѣймо добрыи учинки, бо вѣра безъ учинковъ нѣчого не важна, ведлугъ ап(с)ла Іакова* (139), які поповнили фразеологічний склад сучасної української літературної мови.

Моральний клімат суспільства також став об’єктом пильної уваги І. Галятовського. Для вирішення цієї проблеми казнодія в текст проповіді включає слова Ісуса Христа про моральне обличчя людини: *Называются грѣхи сущемъ и бервеномъ. Такъ мовилъ Хс: «Что же видиши сущецъ, иже въ оцѣ брата твоего, бервена же, иже естъ въ оцѣ твоємъ, не чуєши». Презъ(ъ) сущецъ значитъ(ъ)са грѣхъ малый, который мы у иншихъ людей видимо и осуждаємо ихъ; презъ(ъ) бервено значитъ(ъ)са грѣхъ великій, которого мы у себе маючи, не видимо и себе добрыми, справедливыми чынимо* (99). У цьому вислові, на думку А. Коваль, викладено таку моральну засаду: часом людина намагається не бачити власних вад, хоч вони можуть бути великими, а в інших помічати найменшу похибку. На українському мовному ґрунті він став прислів’ям *У чужому оці порошинку бачить, а в своєму і сучка недобачає* [3, 192–193]. Такі ж дані знаходимо у словнику-довіднику «Фразеологізми біблійного походження» [9, 28]. Укладачі «Словника російської фразеології» фіксують вислів з ремаркою *книжн.* і значенням „бачити дрібні недоліки в кого-небудь, не помічаючи своїх, набагато більших” та джерелом визначають євангельський текст (Матвій, 7, 3–5; Лука, 6, 41–42) (СРФ, 559).

Подибуємо в казаннях І. Галятовського контексти, коли один коментар логічно продовжує інший, при цьому кожен із них завершується цитатою з Біблії чи Євангелія. Прийом нанизування цитат підсилює сприймання слухачами гоміліїного тексту, напр.: *Пытали Хрста жыды, чи треба цесареви данъ давати, чи нѣ. Ѡ(т)казалъ Хс: «Принесѣте ми пѣназъ(ъ), да выжду». А гды принесли, пыталъ ихъ: «Чий обра(з) сый и написанїе». Ѡ(т)казали: «Кесаревъ». Теды Хс мовилъ: «Воздаѣте кесарева кесареви и бжїа бгѣ». Пѣназемъ естъ кождый члѣвъ, бо пѣназь робатъ(ъ) зъ(ъ) матерїи земной, зъ(ъ) мѣди, зъ(ъ) сръбра, зъ(ъ) злота. Такъ члѣвъ зъ(ъ) землѣ естъ учиненый. На пѣназь бываєтъ образъ цесарскїй, на члѣвъцѣ знайдуєтсѣ образъ бжїй, бо мовилъ самъ бгѣ: «Сотворимъ(ъ) члѣва по образу нашему и подобїю»* (134). Цей контекст проповідник продовжує імпліцитним порівнянням звичайної людини зі святим, що створює у слухачів ефект успенослушності, а значить – правильності і праведності дій і вчинків: *Зачимъ кождый члѣвъ повиненъ ѿ(т)дати себе самого бгу на услуги его, поневажъ естъ пѣназемъ и носитъ на собѣ обра(з) бжїй. И стый Георгїй, будучи такимъ пѣназе(м) и маючи на собѣ образъ бжїй, ѿ(т)далъ себе самого бгу, которого Хс бгѣ прїналъ до нѣа, яко пѣназь, собѣ ѿ(т)данный* (134). Традиція вживання біблійного вислову *Боже Богові, а кесареви кесареви* в українській мові має давні коріння. Історичні словники, які кодифі-

кують мовну ситуацію в давній Русі («Старослов'янський словник», «Словник давньоруської мови (XI–XIV ст.)», «Матеріали» І. Срезневського), засвідчують його в перекладних релігійних текстах, не наголошуючи на стійкості конструкції та компонентів у ній. Це й природно, адже Святе Письмо тільки починало входити в культурно-освітній простір та свідомість українців. Очевидно, переплетіння питомої, язичницької, віри з християнською в поглядах на життя, вчинки спричинилося до виникнення в народному середовищі на базі біблійного вислову структурно однотипного варіанта *Бгъ бгвоое, а бгсъ бгсвоое*, який наводить серед приповістей посполитих К. Зіновів [1, 213]. Українські фразеографічні праці не кодифікують цієї стійкої одиниці. Відомості про її функціонування в сучасній українській мові зі значенням „віддати комусь належне” знаходимо в довідниках А. Коваль та В. Коптілова [2, 42–43], А. Коваль [3, 206–207]. Авторі історико-етимологічного «Словника російської фразеології» вказують на церковнослов'янське походження вислову, реєструючи його з ремаркою *книжн.* та значенням „нехай кожен отримає по його заслугах, положенню в суспільстві, по рангу”» (СРФ, 259–260).

Інша мовна одиниця, що має своїм джерелом біблійний міф про створення людини, в церковнослов'янському варіанті, вжитому І. Галятоським: *Ан(ъ)тропоморфитове мовили, же бгъ естъ телесный, маеть тѣло такъ же, якъ члвкъ для того, же мовиль бгъ: «Сотворимъ члвка по образу нашому и подобію»* (81), не фіксується сучасними лексико- і фразеографічними працями. Загальномовний словник української мови як стійку кодифікує частину давнього вислову – *на подобу*, „на зразок, подібно до кого-, чого-небудь” (СУМ, VI, 750). Дещо з відмінними конотаціями зафіксовано цей вислів у довідниках А. Коваль і В. Коптілова (*творити за своїм образом і подобою*, „уявляти, створювати щось, виходячи з власних ідеалів”) [2, 271], А. Коваль (*на свій образ і подобу*, „коли йдеться про надзвичайну схожість”) [3, 15], «Фразеологізми біблійного походження» (*за своїм образом і подобою / творити за своїм образом і подобою*, „дуже подібне, схоже з кимсь або з чимсь; створювати когось або щось, виходячи з власних ідеалів, уявляти щось”) [9, 28]. У «Словнику російської фразеології» зареєстровано фразеологізм з ремарками *заст.* і *жарт.* та значенням „за яким-небудь зразком, беручи за приклад кого-, що-небудь” і вказівкою на його біблійне походження (Буття, 1, 26) (СРФ, 413).

Спостереження над стійкими сполученнями слів біблійного походження засвідчують, що вони пройшли довгий шлях адаптації. Закріплення в пам'яті багатьох поколінь біблеїзмів стало результатом тривалого процесу семантичних і граматичних трансформацій. Вагому роль у засвоєнні біблійних фразеологізмів у XVII ст. відіграли проповідники, зокрема Іоанній Галятоський, який для підкріплення своїх думок і суджень активно послуговувався найавторитетнішим джерелом – Біблією. Часто казnodія церковнослов'янський текст передавав наближено до народнорозмовної мови, виводив конценстри біблійних ремінісценцій за межі цитати, таким чином показуючи, що вони можуть уживатися автономно, зберігаючи значення етимона.

Лексикографічні праці

1. СРФ – Бирих А. К. Словарь русской фразеологии. Историко-этимологический справочник / А. К. Бирих, В. М. Мокиенко, Л. И. Степанова. – СПб.: Фолио-Пресс, 1998. – 704 с.
2. СИС – Словник іншомовних слів / уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкаралупа. – К.: Наук. думка, 2000. – 680 с. – (Словники України).
3. СУМ – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
4. ФСУМ – Фразеологічний словник української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наук. думка, 1999. – 984 с.
5. ФСУМ Ужченко – Ужченко В. Д. Фразеологічний словник української мови / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К.: Освіта, 1998. – 224 с.

Література

1. Зіновійв К. Вірші. Приповіді посполиті / Зіновійв К. / підг. тексту І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1971. – 391, [1] с.
2. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові : Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – вид. 2-е, перероб. і доп. – К. : Вища шк., 1975. – 335, [1] с.
3. Коваль А. П. Спочатку було Слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / Коваль А. П. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
4. Коломієць Л. І. Традиційно-книжна фразеологія / Л. І. Коломієць // Історія української мови. Лексика і фразеологія / ред. кол. : В. М. Русанівський (відп. ред.), В. Л. Карпова, В. В. Німчук, І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 516–519.
5. Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы / Лихачев Д. С. – 3-е изд., доп. – М. : Наука, 1979. – 359, [1] с.
6. Полюга Л. До питання про українську богословську термінографію / Л. Полюга // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 29. – Львів, 2000. – С. 243–246.
7. Сімович В. Спроби перекладів Св. Письма у творах Й. Галятівського / Василь Сімович // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ХСІХ : ювілейний збірник на пошану акад. Кирила Студинського. – Ч. І. Праці філологічні. – Львів, 1930. – С. 51–80.
8. Суховій О. О. Фразеологія ораторсько-проповідницької прози Варлаама Ясинського : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Суховій Оксана Олександрівна. – К., 2002. – 255 с.
9. Фразеологізми біблійного походження : короткий словник-довідник / укладачі : Л. П. Будівська, З. С. Скорська. – Луганськ : Луганськ-Арт, 2007. – 76 с.
10. Чепіга І. П. «Ключ розуміння» Іоанікія Галятівського – видатна пам'ятка української мови XVII ст. / І. П. Чепіга // Галятівський І. Ключ розуміння / підгот. до видання І. П. Чепіга. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 5–51.

Ірина Єфименко (Київ)

старший науковий співробітник
Інституту української мови НАНУ

Назви козацьких поселень Південно-Східної України (на матеріалі ойконімів Донецької області)

В ойконімії Донецької області козацька старовина залишила помітні сліди.

У XV ст. розвиток Польсько-Литовського князівства та Московського царства – з одного боку, й небезпека, яку становили кочові племена татар, ногайців, черкесів на прикордонних землях Дніпро-Донського межиріччя, – з іншого, породили особливе історичне явище – козацтво. Козаки, переселяючись із рідних місць до низів'я великих річок, стали надійним оплотом у боротьбі проти іновірців і водночас основою для майбутнього заселення донецьких степів. Такими на західних землях сучасної Донеччини були запорозькі, а на східних – донські козаки [12, XIV].

Відтак, територія між Дніпром і Доном й аж до берегів Азовського моря перетворилася на зону активної діяльності українських і російських козаків, які на берегах річок Вовчої, Кальміусу, Кринки, Солоної й Торця влаштовували спершу тимчасові зимівники та сторожі, які пізніше, коли козаки перебиралися сюди на постійне проживання, ставали хуторами [7, 13; 26, 22, 33].

Саме поява козацтва, на думку істориків, стала відправним пунктом стихійної колонізації Дикого Поля¹, де зустрілися два потоки стихійних колонізаторів – запорозьких і донських козаків [9, 48].

У II пол. XVI ст. українські козаки почали вступати на сторожову службу до російсько-го уряду і поступово заселяти північні землі сучасної Донецької області [7, 13], на яких ство-

¹Дике Поле – історична назва території малозаселених приазовських степів в XIV-XV ст.